

ΤΑΚΗ ΑΔΑΜΟΥ

**Η ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΗ
ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΑ ΜΑΣ**

(Ἀπό μιά ἄλλη σκοπιά)

ΒΙΒΛΙΟ Α΄ - ΠΕΖΟΓΡΑΦΟΙ

**Δ. ΒΟΥΤΥΡΑΣ, Κ. ΘΕΟΤΟΚΗΣ, Α. ΚΑΡΚΑΒΙΤΣΑΣ
Γ. ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ, Α. ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗΣ**

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΑΣΤΑΝΙΩΤΗ

Δουκί Γιάννου Βάνα

Καί Λάμπρο

Πυρί "ή εξαμηνία 9120
και νύκτα

Καί 924 μετ Καί άρα

[Signature]

24.10.80

Ἡ λογοτεχνική κληρονομιά μας

ΕΡΓΑ ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ

ΑΠΛΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ, διηγήματα, «Πολιτικές και Λογοτεχνικές Έκδόσεις», Βουκουρέστι, 1957.

Η ΠΑΛΗ ΤΗΣ ΚΥΠΡΟΥ ΓΙΑ ΤΗ ΛΕΥΤΕΡΙΑ, μελέτη, (σέ συνεργασία με τον Γ. Ζωΐδη), «Πολιτικές και Λογοτεχνικές Έκδόσεις», Βουκουρέστι, 1960.

ΤΟ ΛΑΪΚΟ ΤΡΑΓΟΥΔΙ ΤΗΣ ΑΝΤΙΣΤΑΣΗΣ, μελέτη και συλλογή τραγουδιών, «Πολιτικές και Λογοτεχνικές Έκδόσεις», Βουκουρέστι, 1964.

ΔΡΟΜΟΙ ΤΗΣ ΖΩΗΣ, διηγήματα, «Πολιτικές και Λογοτεχνικές Έκδόσεις», Βουκουρέστι, 1966.

ΙΣΤΟΡΙΕΣ ΤΗΣ ΑΝΤΙΣΤΑΣΗΣ, διηγήματα, Έκδόσεις «Σύγχρονη Έποχή», Αθήνα, 1976, ή δεύτερη έκδοση 1978.

ΤΟ ΛΑΪΚΟ ΤΡΑΓΟΥΔΙ ΤΗΣ ΑΝΤΙΣΤΑΣΗΣ, μελέτη, δεύτερη έκδοση συμπληρωμένη, Έκδόσεις Θ. Καστανιώτη, Αθήνα, 1977.

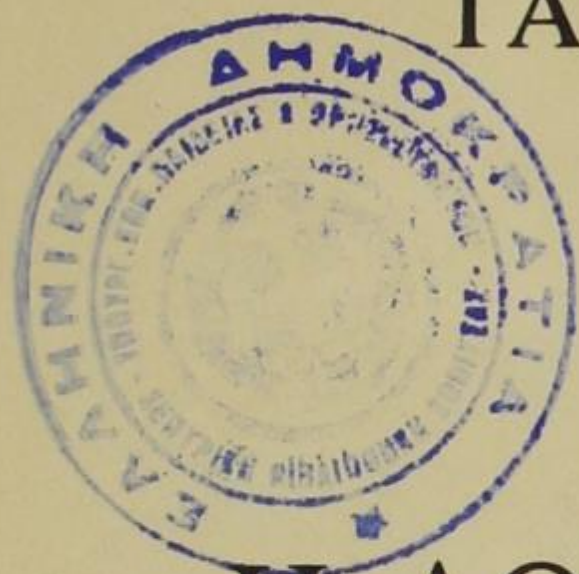
ΙΣΤΟΡΙΕΣ ΤΗΣ ΑΝΤΙΣΤΑΣΗΣ, διηγήματα, δεύτερη έκδοση, Έκδόσεις «Σύγχρονη Έποχή», Αθήνα, 1978.

ΜΕΤΑΦΡΑΣΕΙΣ

ΜΙΧΑΗΛ ΣΟΛΟΧΟΦ: «Η μοίρα ενός ανθρώπου», νουβέλα, μετάφραση από τὰ ρούσικα, «Πολιτικές και Λογοτεχνικές Έκδόσεις», Βουκουρέστι, 1959, «Σύγχρονη Έποχή», Αθήνα, 1978.

ΛΙΒΙΟΥ ΡΕΜΠΡΕΑΝΟΥ: «Η Έξέγερση», μυθιστόρημα, μετάφραση από τὰ ρουμάνικα, «Πολιτικές και Λογοτεχνικές Έκδόσεις», Βουκουρέστι, 1966.

ΤΑΚΗ ΑΔΑΜΟΥ

ΔΗΜΟΣΙΑ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΚΟΝΙΤΣΑΣ
ΑΡ. ΕΙΣΑΓΟΓΗΣ 55819
ΗΜΕΡ. ΕΙΣΑΓΟΓΗΣ 3/9/2014
ΤΑΞΙΝ. ΑΡΙΘΜ. 889.09 ΑΔΑ

κωδ. εβ. 8958

Η ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΗ ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΑ ΜΑΣ

(Από μιά άλλη σκοπιά)

Έκδόσεις Καστανιώτη
Αθήνα 1979

© Copyright, Takis Adamos, Athens, 1979
© Copyright, Θανάσης Καστανιώτης, Ἀθήνα, 1979

Φωτοστοιχειοθεσία, «ΜΕΜΦΙΣ» Βασ. Κωνσταντίνου 28, Καισαριανή.
Τηλ. 7513.684

Ἐκτύπωση, Λιθογραφεῖο, ΑΦΟΙ ΡΟΜΠΟΛΑ ΕΠΕ, Ἡρακλείου 128, Ριζούπολης.
Μακέττα ἐξωφύλλου, Τατιάνα Βολανάκη.

Τόπος καί χρόνος ἐκδόσεως, Ἀθήνα, Μάης 1979.

Ἐκδόσεις Θ. Καστανιώτη
Ζ. Πηγῆς 3, Ἀθήνα 142
ΤΗΛ. 3603.234, 3601.331

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Προλογικό σημείωμα	σελ.	9
Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης	»	15
Ἀντρέας Καρκαβίτσας	»	37
Γρηγόριος Ξενόπουλος	»	77
Δημοσθένης Βουτυράς	»	107
Κωνσταντῖνος Θεοτόκης	»	133

ΠΡΟΛΟΓΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

Ἡ κριτική μελέτη, ἡ προβολή κι ἡ ἀξιοποίηση κάθε στοιχείου τῆς πολιτιστικῆς μας κληρονομιάς, χρήσιμου στὸν ἀγώνα γιὰ τὴν πρόοδο, εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ σοβαρά ἰδεολογικά προβλήματα, πού πρέπει νά ἀντιμετωπίσει καί νά λύσει τὸ προοδευτικὸ κίνημα, οἱ πρωτοπόρες κοινωνικὲς δυνάμεις τῆς χώρας μας.

Τὸ παρελθόν, μᾶς κληροδότησε ἓναν πολιτισμὸ δεμένο μὲ τὸ λαὸ καί τὴ δράση του. Καί γι' αὐτὸ τὸ λόγο, πάντα ζωντανὸ καί χρήσιμ. Ἡ ἀξιοποίηση αὐτῆς τῆς κληρονομιάς εἶναι ὄπλο δοκιμασμένο κι ἀποτελεσματικὸ γιὰ τὴν ἰδεολογικὴ πάλη. Πρέπει, ὅμως, νά γίνει κτῆμα τῶν πλατιῶν λαϊκῶν στρωμάτων, νά καταχτήσῃ τὴ συνείδησή τους, γιὰ νά μετατραπῆ σὲ ὕλικὴ δύναμη. Ἀπὸ τὴν ἀρχὴ μιᾶς τέτοιας προσπάθειας προβάλλει τὸ ἐρώτημα: Ποιὰ θὰ ναι τὰ κριτήρια κι οἱ ἀρχές γιὰ τὴ μελέτη καί τὴν ἀξιοποίηση τῆς πολιτιστικῆς κληρονομιάς πρὸς ὄφελος τοῦ λαοῦ καί τῆς κοινωνικῆς προόδου;

Ὁ Λένιν, ξεσκεπάζοντας τὴν ἀντιδραστικὴ θεωρία γιὰ τὴ δυνατότητα ὕπαρξης ἐνιαίου πολιτισμοῦ στὴν ταξικὴ καπιταλιστικὴ κοινωνία — πολιτισμοῦ, δηλαδή, πού νά ἐκφράζει ταυτόχρονα τὰ συμφέροντα τῶν ἐργαζομένων καί τὰ συμφέροντα τῶν ἐκμεταλλευτῶν τους — ξεχώρισε δύο πολιτισμούς μέσα σὲ κάθε ἐθνικὸ πολιτισμὸ: τὸν πολιτισμὸ τὸ λαϊκὸ, τὸ δημοκρατικὸ προοδευτικὸ, καί τὸν πολιτισμὸ τῶν ἐκμεταλλευτριῶν τάξεων:

«Σὲ κάθε ἐθνικὸ πολιτισμὸ ὑπάρχουν, ἔστω καί ὄχι ἀναπτυγμένα, στοιχεῖα δημοκρατικοῦ καί σοσιαλιστικοῦ πολιτισμοῦ, ἐπειδὴ σὲ κάθε ἔθνος ὑπάρχει ἡ μάζα τῶν ἐργαζομένων πού τὴν ἐκμεταλλεύονται, πού οἱ συνθῆκες ζωῆς της γεννοῦν ἀναπόφευκτα τὴ δημοκρατικὴ καί σοσιαλιστικὴ ἰδεολογία... Ἐμεῖς ἀπὸ

τόν κάθε έθνικό πολιτισμό παίρνουμε μόνο τά δημοκρατικά και σοσιαλιστικά του στοιχεία...» (Β.Ι. Λένιν, "Απαντα, 4η έκδοση, τόμος 20ός, στά έλληνικά, σελ. 8-9).

Από τήν πολιτιστική μας κληρονομιά πρέπει ν' αξιοποιήσουμε και ν' αφομοιώσουμε κάθε στοιχείο ζωντανό κι αξιόλογο, πού είναι χρήσιμο και μπορεί νά συμβάλλει στήν παραπέρα ανάπτυξη του λαϊκού μας πολιτισμού, στον άγώνα του λαού για τήν απολύτρωσή του από τά δεσμά τής κοινωνικής καταπίεσης και τής πολύμορφης εκμετάλλευσης.

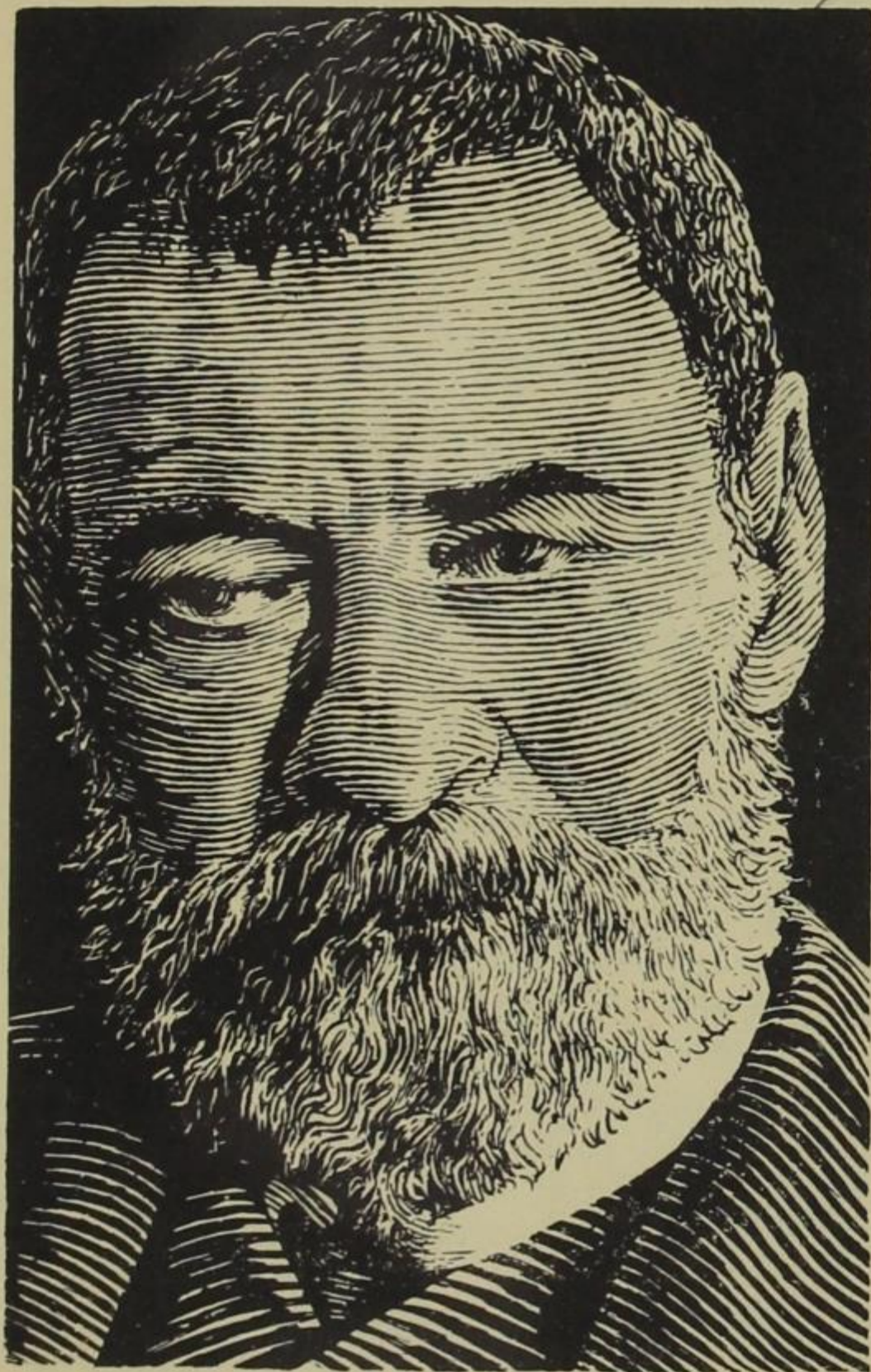
Στίς συνθήκες τής ταξικής κοινωνίας ή επίδραση των διαφόρων ιδεολογικών ρευμάτων στή διαμόρφωση του συγγραφέα και του έργου του είναι τόσο σύνθετη και πολύπλευρη, ώστε πολλές φορές, ακόμα και μέσα στό έργο του ίδιου συγγραφέα μπορεί νά υπάρχουν τά πιό αντιφατικά στοιχεία. Φυσικά τον καθοριστικό, τον αποφασιστικό ρόλο παίζει έδω ή ταξική τοποθέτηση του λογοτέχνη, του καλλιτέχνη. Αυτή καθορίζει και τήν κύρια κατεύθυνση τής δημιουργίας του. Συνεπώς, προκειμένου νά αξιοποιήσουμε τήν πολιτιστική μας κληρονομιά, δέν άρκει νά βρούμε μόνο τά μεγάλα ή μικρά προοδευτικά στοιχεία της και νά τά προβάλλουμε μονόπλευρα. Η παρουσίαση του θετικού πρέπει νά συνδυάζεται πάντα μέ τήν κριτική αντιμετώπιση των άρνητικών στοιχείων πού περιέχονται στό έργο του δοσμένου λογοτέχνη, καλλιτέχνη κλπ.

Αυτό πού καθορίζει τή σημασία, τήν αξία τής καλλιτεχνικής δημιουργίας, πού αποτελεί τή λυδία λίθο της, είναι ό βαθμός πού ή δημιουργία αυτή βρίσκεται κοντά στίς πρωτοπόρες αναζητήσεις τής έποχής της, στον άπελευθερωτικό άγώνα των πρωτοπόρων δυνάμεων εκείνης τής έποχής. Για νά εκτιμηθεί, συνεπώς, σωστά ένα έργο, πρέπει νά τοποθετηθεί στά πλαίσια τής έποχής πού δημιουργήθηκε, νά έρευνηθούν οί κοινωνικές συνθήκες μέσα στίς όποιες έζησε, διαμορφώθηκε και δημιούργησε ό καλλιτέχνης. Γιατί ή εμφάνιση των ιδεών συνδέεται άμεσα μέ τά προβλήματα ανάπτυξης των υλικών όρων τής δοσμένης κοινωνίας. Τά προβλήματα αυτά συνειδητοποιούνται από τούς δημιουργούς και εκφράζονται μέ διάφορες καλλιτεχνικές μορφές. Αποτελούν, δηλαδή, άντανάκλαση των άλλαγών πού συντελούνται στήν υλική ζωή τής κοινωνίας.

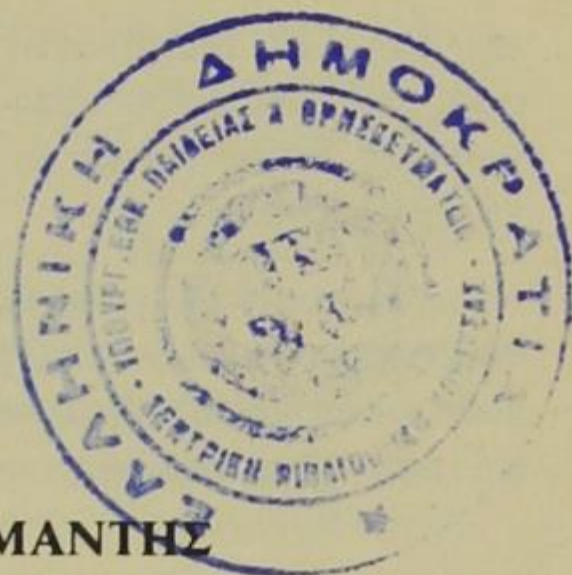
Η Τέχνη — σ' όλες τις μορφές της — σάν τρόπος εκδήλωσης

τῆς κοινωνικῆς συνείδησης, ἐκφράζει μέ καλλιτεχνικά μέσα τίς σκέψεις καί τά αἰσθήματα τῶν ἀνθρώπων, τίς πολιτικές καί ἠθικές ἀντιλήψεις τῆς κοινωνίας, ἀποκαλύπτει τήν ἴδια τήν οὐσία τῶν φαινομένων, πού ἔχουν τή ρίζα τους στούς ὑλικούς ὄρους τῆς ζωῆς αὐτῆς τῆς κοινωνίας. Ἔτσι τά μεγάλα, τά ἀληθινά ἔργα τέχνης μποροῦν νά χρησιμέψουν καί σάν ἱστορικές μαρτυρίες τῆς ἐποχῆς πού δημιουργήθηκαν. Τά ἔργα, λογουχάρη, τῶν μεγάλων Ρώσων ρεαλιστῶν τοῦ 19ου αἰώνα, ἀποκαλύπτουν σ' ὄλο τό βάθος τή φύση τῶν κοινωνικῶν δυνάμεων πού πάλαιβαν στή Ρωσία ἐκείνη τήν ἐποχή. Ὁ Ἐνγκελς ἔλεγε ὅτι τά ἔργα τοῦ Μπαλζάκ μᾶς δίνουν πιό σίγουρη εἰκόνα γιά πολλά φαινόμενα τῆς σύγχρονης του γαλλικῆς κοινωνίας, ἀπό ὅ,τι τά βιβλία πολλῶν οἰκονομολόγων.

Κάτι ἀνάλογο μπορεῖ νά εἰπωθεῖ, μέ ἀπόλυτη βεβαιότητα, καί γιά τή δική μας λογοτεχνική παράδοση. Στά ἔργα τῶν λογοτεχνῶν μας, τοῦ περασμένου, ἀλλά καί τοῦ αἰώνα μας, βρίσκουν ἀπήχηση ὅλα τά γεγονότα τῆς ἐθνικῆς καί κοινωνικῆς ζωῆς: Οἱ ταλαντεύσεις κι οἱ ἀντιφάσεις τῆς ἀστικῆς τάξης. Ἡ προοδευτική της ἐξόρμηση στό τελευταῖο τέταρτο τοῦ 19ου καί στίς ἀρχές τοῦ 20οῦ αἰώνα. Τά πρῶτα σκιρτήματα τοῦ ἐλληνικοῦ προλεταριάτου γιά τήν πολιτική του χειραφέτηση καί τήν κοινωνική του ἀπολύτρωση. Οἱ κοινωνικές συγκρούσεις. Οἱ ἐθνικές περιπέτειες καί οἱ ἀγῶνες τοῦ λαοῦ, μ' ἐπικεφαλῆς τίς πρωτοπόρες κοινωνικές δυνάμεις. Ἡ ἀνάγκη, λοιπόν, γιά μιά σωστή ἀξιολόγηση καί ἀξιοποίηση, ἰδιαίτερα τῆς λογοτεχνικῆς μας κληρονομιάς, εἶναι ἄμεση κι ἐπιταχτική. Ἡ ἔλλειψη μιᾶς Ἱστορίας τῆς Λογοτεχνίας μας εἶναι αἰσθητή. «Ἱστορίες» τῆς Λογοτεχνίας μας, εἶναι ἀλήθεια, ἔχουν γραφεῖ καί κυκλοφορήσει ὡς τώρα πολλές. Πραγματική ὁμως Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας δέν ὑπάρχει καμιά. Ἡ ἰδεαλιστική θεώρηση καί ἀξιολόγηση τῆς λογοτεχνικῆς δημιουργίας, ἀφαιρεῖ ἀπό τίς «Ἱστορίες» αὐτές κάθε ἐπιστημονικό ἔρεισμα καί κύρος. Ἐννοεῖται πώς οἱ μελέτες πού περιέχονται στό βιβλίο αὐτό δέν ἀποτελοῦν καμιά Ἱστορία τῆς Λογοτεχνίας. Εἶναι μιά προσπάθεια θεώρησης, ἀπό μιά ἄλλη σκοπιά — μέ βάση τίς ἀρχές πού ἀναφέρθηκαν πιό πάνω — τοῦ ἔργου μερικῶν ἀπό τοὺς πιό διαλεχτούς Ἑλληνες λογοτέχνες, αὐτοὺς πού καθιερώθηκαν σάν οἱ κλασικοὶ δημιουργοὶ τῆς σύγχρονης λογοτεχνίας μας.

Ἄλεξανδρος Παπαδιαμάντης

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗΣ

Ὁ Παπαδιαμάντης εἶταν ὁ πρῶτος Ἕλληνας πεζογράφος ποὶ συγκλόνησε τὴν ψυχὴ μου. Παιδί ἀκόμα — μόλις 12 χρόνων — ἔνωσα τόσο βαθιὰ τὴν ἐπίδρασή του, ὥστε ἐπιχείρησα νὰ γράψω καὶ τὸ ... πρῶτο μου διήγημα, μέ θεματολογία σάν τὴ δική του. Ὁ κόσμος τοῦ Παπαδιαμάντη εἶταν ὁ κόσμος πού ζοῦσε γύρω μου, στό σπίτι μου, στόν τόπο μου, μέ τὰ ἴδια προβλήματα καὶ τίς ἴδιες ἔγνοιες... Ὁ κόσμος τοῦ καθημερινοῦ μόχθου, τῆς φτώχειας καὶ τῆς στέρησης, πού τόν συναπαντοῦμε καὶ σήμερα στό κάθε μας βῆμα...

Γι' αὐτό καὶ δέχτηκα μέ πολλή χαρὰ νὰ ἐτοιμάσω, στά 1963 γιά τίς «Πολιτικές καὶ Λογοτεχνικές Ἐκδόσεις» μιά Ἐπιλογή ἀπὸ τό ἔργο του καὶ μιά εἰσαγωγική μελέτη γι' αὐτό τό ἔργο καὶ τόν Παπαδιαμάντη. Ἡ κυκλοφορία τῆς Ἐπιλογῆς, μέ πρόλογο τῆ μελέτῃ μου αὐτῇ, μοῦφερε μιά μεγαλύτερη χαρὰ: Ἐνα γράμμα τοῦ ἀξέχαστου στοχαστῆ, κριτικοῦ καὶ ποιητῆ Μάρκου Αὐγέρη, μέ πολύ παινευτικά λόγια. Σημειῶνω πῶς ὁ Αὐγέρης εἶχε γνωρίσει ἀπό κοντό τόν Παπαδιαμάντη κι εἶχε ἀσχοληθεῖ μέ τό ἔργο καὶ τὴν προσωπικότητα τοῦ Σκιαθίτη πεζογράφου. Παραθέτω τό σχετικό ἀπόσπασμα ἀπὸ τό γράμμα αὐτό πού χρονολογεῖται ἀπὸ τίς 7 Αὐγούστου 1964:

«...Σοῦ γράφω ἀπ' ἀφορμὴ τοῦ Προλόγου σου στόν Παπαδιαμάντη. Μοῦ ἄρεσε ἐξαιρετικά. Εἶναι μιά ἄρτια μελέτη γιά τόν Παπαδιαμάντη κι οἱ γνῶμες σου γιά τόν κόσμο τοῦ Παπαδιαμάντη καὶ τὴν ἰδεολογική του τοποθέτηση προσθέτουν, ἀπὸ ἀριστερὴ πλευρὰ παρατηρήσεις καὶ πρωτότυπες κι ἀξιόλογες γιά τὴν ἐμβάθυνση, τὴν κριτική καὶ ἰδεολογική, τοῦ Παπαδιαμάντη. Γιατί πραγματικά, ὅπως σωστά παρατηρεῖς, πολλές κρίσεις ἀπὸ τὴν ἀριστερὴ κριτικὴ ἀδικοῦν τόν Παπαδιαμάντη.

Κοντὰ στίς ὀρθές γνῶμες καὶ τίς σύντομες πληροφορίες ποὶ δίνεις γιά τόν Παπαδιαμάντη καὶ τό ἔργο του, πρέπει νὰ ἐξάρω καὶ

τήν ισόροπη διάρθρωση τῶν στοιχείων, πού ἀποτελοῦν τή μελέτη σου, πού χωρίς ἐξάρσεις καί περίπλοκες δῆθεν ψυχολογικές καί κοινωνικές διερευνήσεις διαφωτίζουν λαμπρά τόν Παπαδιαμάντη καί τό ἔργο του...».

Ἡ μελέτη ἐκείνη, ξανακοιταγμένη καί συμπληρωμένη τώρα μέ νέα στοιχεῖα, πού θεωρήθηκαν ἀπαραίτητα, παίρνει τή θέση της σέ τούτη τήν προσπάθεια νά ἐκτιμηθεῖ, ἀπό ἄλλη σκοπιά, ἡ λογοτεχνική μας κληρονομιά.

Μιά ζωή γεμάτη μόχθο καί φτώχεια

Ὁ μέγας διηγηματογράφος μας Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης γεννήθηκε στίς 4 Μάρτη τοῦ 1851 καί πέθανε στίς 3 Γενάρη τοῦ 1911 στή Σκιάθο, τό μικρό νησί τῶν βόρειων Σποράδων. Ὁ πατέρας του Ἀδαμάντιος Ἐμμανουήλ, εἶταν παπάς. Ὁ τελευταῖος ἀπόγονος τῆς γενιᾶς τῶν Κολυβάδων, πού λίγο πρὶν τήν Ἐπανάσταση τοῦ Εἰκοσιένα εἶταν οἱ οἰκονομικοί καί πνευματικοί ἄρχοντες τοῦ νησιοῦ. Ἡ μάνα του — ἡ Γκιούλιω — εἶταν κι αὐτή ἀπό τή γενιά τῶν Μωραϊτίδηδων, μιᾶς ἀπό τίς «ἑπτὰ ἕως ὀκτώ ἢ τό πολύ δέκα οἰκογενείας», ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ὁ ἴδιος ὁ Παπαδιαμάντης, πού εἶχαν, γύρω στά 1800, «κτῆμα των ὄλων τῆν νῆσον».

Ὁ πατέρας τοῦ Παπαδιαμάντη (1818 - 1895), γιά νά ζήσει τήν πολυμελή οἰκογένειά του (τέσσερες κοπέλες καί δύο γιούς), εἶταν ὑποχρεωμένος — κοντά στό παπαδιλίκι — ν' ἀσχολεῖται καί μέ πολλές ἄλλες δουλιές: νά καλλιεργεῖ τά λιγοστά χωράφια του, νά κάνει τό δάσκαλο στό σχολεῖο καί τό γραμματικό σέ διάφορους κοινοτικούς κι ἐκκλησιαστικούς ὀργανισμούς. Ὅλα ὁμως αὐτά δέν ἐπαρκοῦν νά ἐξασφαλίσουν μιᾶ στοιχειώδη ἀνθρώπινη ζωή. Ἡ φτώχεια κι ἡ στέρηση εἶναι μόνιμοι ἔνοικοι στήν οἰκογένεια τοῦ πάτερ - Ἀδαμάντιου. Καί θά συντροφέψουν τό γιό του τόν Ἀλέξανδρο καί σ' ὄλη τήν κατοπινή ζωή του.

Ὁ πάτερ - Ἀδαμάντιος, ὡστόσο, ὄνειρεύεται νά δεῖ τό γιό του καθηγητή. Καί καταπιάνεται ὁ ἴδιος μ' αὐτό τό ζήτημα. Ὄταν ὁ Ἀλέξανδρος τελειώνει τό 1860 τό 4χρονο Δημοτικό Σχολεῖο, ὁ παπάς τόν γράφει στήν Α' Σχολαρχεῖο, πού ὑπῆρχε τότε στή Σκιάθο. Γιά νά συνεχίσει ὁμως τίς σπουδές, θάπρεπε νά πάει ἄλλα δύο χρόνια στή γειτονική Σκόπελο, ὅπου ὑπῆρχε πλήρες Σχολαρχεῖο. Ἀλλά τά οἰκονομικά τοῦ παπᾶ δέν ἐπαρκοῦν καί γι' αὐτό κρατάει τρία

χρόνια στό σπίτι τόν Ἀλέξανδρο καί τόν προγυμνάζει μόνος του.

Ὁ νεαρός Ἀλέξανδρος ἔχει μεγάλη ὄρεξη, πραγματικό πάθος νά μορφωθεῖ. Καί δέν ξεκολλάει ἀπό τά βιβλία. Παράλληλα βοηθαί τόν πατέρα του στίς ἱερατικές ἀσχολίες του. Πάει μαζί του στό πανηγύρια καί στίς τελετές. Ψέλνει στίς λειτουργίες. Μαθαίνει ὅλα τά ἐκκλησιαστικά. Ζεῖ καί μεγαλώνει σ' ἓνα κλίμα ἔντονης θρησκευτικῆς τυπολατρίας, πού ἀποτυπώνεται βαθιά στήν παιδική του ψυχή. Κι ὅλα αὐτά τά βιόματα τῆς παιδικῆς του ἡλικίας θά ξαναγυρίσουν ἀργότερα σάν ὀλοζώντανες μνημές καί θ' ἀποτελέσουν τόν τόσο χαρακτηριστικό καί ἰδιότυπο διάκοσμο τῆς κατοπινῆς πνευματικῆς του δημιουργίας.

Ὁ καθημερινός συγχρωτισμός μέ τίς θρησκευτικές ἀσχολίες τοῦ πατέρα του, οἱ μόνιμες οἰκονομικές στενοχώριες τοῦ σπιτιοῦ, ἡ ἀδιάκοπη ἔγνοια γιά τό αὔριο, πού προβάλλει πάντα ἀβέβαιο, θά ἐπιδράσουν σοβαρά στή διαμόρφωση τοῦ χαρακτήρα του — ἑνός χαρακτήρα κλειστοῦ — καί θά συντελέσουν νά καλλιεργηθεῖ ἓνα αἶσθημα κοινωνικῆς δειλίας, πού τόσο τόν βασάνισε σ' ὅλη του τή ζωή.

Τελειώνει μέ πολλές στερήσεις τό Σχολαρχεῖο στή Σκόπελο καί τό 1867 γράφεται στό Γυμνάσιο τῆς Χαλκίδας. Τόν ἄλλο χρόνο ὁμως δημιουργεῖ ἐπεισόδιο μέ κάποιον καθηγητή του καί ξαναγυρίζει στή Σκιάθο. Στό σπίτι, ὡστόσο, ἐπιμένουν ὅλοι νά συνεχίσει τίς σπουδές. Διαβάζει μόνος του καί τόν ἄλλο χρόνο δίνει ἐξετάσεις. Παίρνει τό ἐνδεικτικό τῆς Β' τάξης Γυμνασίου καί τό 1870 — σέ ἡλικία 19 χρονῶν — γράφεται στό Γυμνάσιο τοῦ Πειραιᾶ. Οἰκονομικά ὑποφέρει πολύ. Ἀπαντώντας σέ γράμμα τοῦ πατέρα του, στό ὁποῖο ὁ παπᾶς ἐξιστοροῦσε τήν ἄθλια οἰκονομική κατάσταση τοῦ σπιτιοῦ καί τοῦ παραπονιόταν γιά τά ὅσα μάθαινε σέ βάρος του, ὁ Ἀλέξανδρος γράφει:

«Ἡ ἐπιστολή σας μ' ἐβύθισεν εἰς λύπην. Βεβαίως γνωρίζω ὅτι εἶμαι ἄχθος σπουδαῖον διά τά ὑμέτερα, ἅτινα εἶναι μικρά καί ἀπαιτοῦσιν ταχεῖαν ἐπικουρίαν, ἀλλά δέν δύναμαι νά πράξω ἄλλο ἢ νά περιμένω (ἐπί τοῦ παρόντος), παρ' ὑμῶν τά πάντα. Ἐάν ἡ οἰκονομική ὑμῶν κατάσταση εἶναι ὑπέρποτε δυσάρεστος, δέν δύναμαι καί πάλιν νά πράξω ἄλλο ἢ νά...διακόψω τάς σπουδάς μου καί νά εἰσέλθω εἰς τόν πρακτικόν βίον. Δέν εἶναι οὔτε ἐπιεικές, οὔτε συμβιβάζεται μέ τάς ἔξεις καί τά ἦθη καί τήν δειλίαν μου τό νά ζητῶ χρήματα ἀπό τόν τυχόντα πατριώτην. Ἀρκετές ντροπές ἔφαγα ἕως τώρα... ὦ, ἐάν εἶχον σήμερον, αὐτήν τήν στιγμήν, ἕως πεντήκοντα δραχμάς, ἤθελον κάμει τόν σταυρόν μου, ἀλλά δέν τάς ἔχω...».